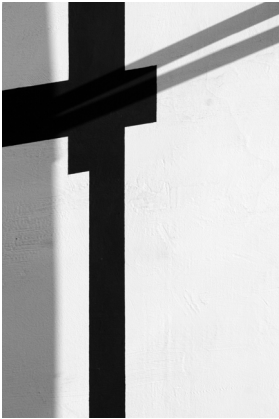

TAMÁS DÉNES

A KÁNONOK JÖVŐJE

**A terület többé nem
elfoglalható, nem
uralható, hiszen
befoghatatlan,
határtalan.
Ez a sajátosság pedig,
többek között,
a kánonok vitáját,
harcát teszi
tárgyalanná.**

„A kánon kérdése közvetlenül életet befolyásol.”

PAUL LAUTER

■ Beszéljünk a kánon(ok)ról!

Ennek az egyszerű felszólításnak a rövid elemzésével lehet talán a legjobban jelezni a kánonok helyzetével kapcsolatos zűrzavart. És itt most nem a „kánon” fogalmának megalkotására gondolok, ami megidézné azt az óriási problémahalmazt, azoknak az apóriáknak a sokaságát, ami a fogalmi megközelítés igénye mögött húzódik meg. A zűrzavar a megközelítésnek már egy elemibb szintjén jelentkezik. Ott, ahol ki kell választani azokat a szövegeket, amelyek alapján beszélni fogunk a kánonok kérdéséről.

Ebbe a problémába ennek a szövegnek az írásakor is beleszaladtam. Hiszen írjunk, beszéljünk bármiről, ha nem akarunk a dilettantizmus csapdájába esni, ez a törekvésünk többek között más szövegek kiválogatását, ismertetését, feldolgozását feltételezi. A szövegek többek közt más szövegekről is szólnak, szövegekbe más szövegek is beépülnek, mindez pedig nagyon változatos módon történhet, amit az intertextualitás, a transztextualitás elmélete próbál leírni (Kulcsár-Szabó Zoltán 1994). De ahhoz, hogy érvényesülhessen a szövegek egymásra való ráhatása, megtörténhessen a beépülés, fontos megtalálni és kiválogatni a megfelelő szövegeket. A problémák pedig innen jelentkeznek. Ugyanis már egy kezdő kutató is tudja, egy tudományos kérdés tárgyalásakor a szövegek óceánjával áll szemben. Amióta a tudományos közlemények interneten is elérhetővé váltak, azóta

mintha csak az létezne, ami fent van a virtuális térben, és könnyen kialakulhat az a képzetünk, hogy mindenhez azonnal hozzáférhetünk. Ez a „minden” azonban nem uralható, túl soknak bizonyul, ezért érezhetjük azt, hogy soha nem lehetnek teljeseek a hivatkozási rendszereink. Valami fontos mindig kimarad, hiszen mindent nem tudunk elolvasni. Bár ebben a helyzetben az „óceán” metafora is félrevezető, ugyanis a nagyság, a befoghatatlanság képze mellett az egyenműség, a homogenitás jellegzetességét idézi meg, amiről ma már alig beszélhetünk abban a szövegkázban, amivel dolgozunk van. Amikor válogatni kezdünk a szövegeknek ebből a rengetegéből, tulajdonképpen három szempontot próbálunk érvényesíteni. Azokat a szövegeket próbáljuk előnyben részesíteni, amelyek témánkhoz kapcsolódnak (1), amelyek megfelelő módon tárgyalják a témát (2), illetve jelentősek, mérvadóak (3). A témához kapcsolódásról különösebben nincs mit mondani, bár ennek a kapcsolódásnak a felismerése is feltételez némi jártasságot a tudományos problémák, kérdések világában. A megfelelő mód esetünkben a tudományosság kritériumait jelenti, amelyekről azért megjegyeznénk: minden látszat ellenére nincsenek kőbe vésve. De mely szövegek minősülnek jelentősnek, mérvadónak témánk szempontjából? Milyen kritériumok alapján tudjuk megtalálni őket? Mennyire tudjuk áttekinteni, uralni őket? Minden esetben rájuk hagyatkozhatunk? Mennyiben kell a régi, bevált kritériumokat követni? Esetleg hogyan tudunk új kritériumokat felállítani?

Ezek a kérdések tulajdonképpen a kánonok kérdését bontják ki. Mivel egy értekező szövegben nem lehet megúszni a definiálás feladatát, ezért jelezném: kánon alatt valamilyen szempont alapján kiválogatott, mértékadó szövegek/művek együttesét fogom érteni. Ezek a szövegek vagy művek többek között jelenthetnek megszentelt szövegállományt, irodalmi-művészeti örökséget, tanulmányozásra érdemesített szövegkorpuszt. Jan Assmann szerint a kánon kifejezés az idők során különféle átvitt jelentéseket öltött magára, amelyek négy súlypont köré rendeződnek. Ezek a következők: (1) mérték, irányvonal, kritérium; (2) mintakép, modell; (3) szabály, norma; (4) táblázat, lista (Assmann 1999. 103–120.). Ezekből az is látszik, hogy az én definícióm tulajdonképpen az egyes és a négyes jelentéskört ötvözi, amivel azt is hangsúlyozni szeretném, hogy a kánon nem csupán szövegek, művek, szerzők, beszédmódok halmazát jelenti, hanem a kiválasztásukat meghatározó irányvonalat, értékalapú kommentárt, önállósuló értelmezéseket is. S ha már kánonról beszélek, azt is fontos jelezni, hogy a kánon kérdése, főleg az irodalomelmélet területén, egy eléggé jól feltárt kérdés magyar nyelvterületen. Noha hiányoznak az átfogó munkák, de léteznek tanulmányok, tanulmánygyűjtemények, vitairatok, doktori disszertációk, ahogy a nyugati, főleg amerikai egyesült államokbeli nagy kanonizálási viták recepciója is megtörtént. (Hogy magam is megerősítsem a kánonokra vonatkozó kánont, a következő művekre utalnék: Farkas 1997; Bagoly 2000; Rohonyi 2001; Boka 2006.) A kilencvenes években még egy magyarországi kánonvita is lezajlott, sőt mintha – némi politikai felhajtóerővel megtámogatva – ma is egy hasonló vitának lehetnénk a szemtanúi. (Gondolok most Wass Albert, Nyíró József, Tormay Cécile irodalmi szempontból is megtörténő rehabilitációs kísérletére.)

De hogy állunk manapság a kánonokkal? Úgy gondolom, a 20. századról mint a kánonok megrendülésének, átalakulásának, megsokszorozódásának, a „kánon alapú szemlélet” felbomlásának a korszakáról beszélhetünk. Az archívumok morajlása (Ernst 2008) mellett a kánonok morajlása is még tisztán kivehetően idehallatszik. Az ide kapcsolódó vitákban a kánon – többek között – mint erő-

szakos, kizáró jellegű, ideologikus értékkonstrukció lepleződött le, amely ezért könnyedén dekonstruálható, felszámolható. Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy a kánonvita elsősorban a Harold Bloom által „nyugati kánonként” aposztrofált és védelmezett, sokak által kizárólagosnak tekintett képződmény ellen irányult (Bloom 1994). Az egyetlen, domináns kánon elleni támadás azonban nem számolta fel a kánon alapú szemléletet. Az Egyesült Államokban, amikor különböző szubkulturális, mellőzött értékrend felől (fekete, hispanik, ázsiai amerikai, női, homoszexuális, populáris stb.) elkezdtek támadni a „halott, eurocentrikus, fehér férfi” irodalmát (Farkas 1997), akkor nem a *kánon/kánonok ellen*, hanem a *kánonba való bekerülés érdekében* folytatták a harcot. Elsősorban nem a kánon mint értékrend, hanem a kizárólagossága vált elutasítandó tényezővé. Az irodalmi kánonvita ennek ellenére jelez valamit. Bagoly Csilla szerint elsősorban krízist a kultúra egyik alapformájában (Bagoly 2000). Hogy értelmezni tudjuk ezt a krízist, a kánonokra vonatkozó kérdést egy mélyebb szinten kell feltenni. Arra a kérdésre kellene megkeresni a választ, hogy tulajdonképpen miről gondolkodunk, amikor a kánonok természetéről, jelenéről, esetleges jövőjéről próbálunk értekezni.

A válasz viszonylag egyszerű: a kultúra természete, szerveződése, átadási módja a kérdés. Ez az egyszerűség azonban szinte áttekinthetetlen bonyolultságot takar, amiből a következőkben megpróbálok néhány szálát kihúzni és összefonni.

Az áttekinthetőség kedvéért itt is kispórolnám a kultúra meghatározásával való bíbelődést. Ahogy Terry Eagleton is megjegyzi, manapság a „kultúra bénítóan tág és kényelmetlenül szűk fogalma között vergődünk” (Eagleton 2001). Hogy rövidre zárjam ezt a vergődést, nem túlságosan eredetien a kultúrát szimbólumok, eljárások, értékek halmazának fogom tekinteni, amely generációról generációra átadódik, miközben módosul. Ebből a halmazból pedig az értékek fogalmát emelném ki, az ugyanis lehetővé teszi a kultúra és a kánon fogalmának közelítését.

Amikor a kánonok felől próbálunk rátekinteni a kultúra természetére, akkor azt fejezzük ki, hogy a kultúrának van egy viszonylag egységes, érvényes, megőrzendő és továbbadandó értékrendje és irányultsága. A kánonra pedig azért van szükség, hogy legyen mi eligazítson a kulturális termelés sokféleségében, legyen mi megadja a viszonyítás és az értékelés szempontjait. Ez egyfajta egyöntetűséget, egységet eredményez, ami megengedi a változást, a fejlődést, de pont a kánonosság biztosítja, hogy a változás az „ugyanazon” belül menjen végbe: ha az azonosság meg is kérdőjeleződhet, az identitás sohasem. A kánon egyszerre garantálja és védelmezi a kulturális identitást, ugyanakkor – azáltal, hogy felismerhetővé teszi és összegyűjti az érvényes minták sokaságát – a hagyomány, a hagyományozódás kérdését is megválaszolja.

Hogyha madártávlatból rátekinünk a Harold Bloom által „nyugati kánonnak” nevezett képződményre, és az irodalmi élet területéről kiterjesztjük a fogalmat az európai, azaz görög-keresztény gyökerű világ kultúrájának egészére, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ezt a kultúrát az utóbbi évszázadokban, főleg a felvilágosodással kezdődően, a modernitásnak nevezett időszakban egyfajta emancipatorikus, fejlődéselvű és individualista értékrend dominálta. Mondom: dominálta, amivel nem zárom ki ettől a főáramtól eltérő, azt átszínező, akár országokként, régióként, különböző szellemi-vallási irányzatokként is változó értékrendek meglétét. Erre az értékrendre a monolitikusság, az exkluzivitás és az univer-

zalitás volt jellemző, a kánonok megrendülése és megsokszorozódása pedig pont ennek az értékrendnek a megbicsaklásával vette kezdetét. Az okokat és a társadalmi vagy mélyebb filozófiai-tudományos összefüggéseket zárójelzve kijelenthető, hogy a kultúra ebben az új szemléletben már nem egységes, kizárólagos értékrenddel rendelkező entitásként mutatkozik meg. A monolitikus helyett a plurális, a magas helyett a populáris, az univerzális helyett a partikuláris értékrendek kezdtek elterjedni. Tulajdonképpen az, amit sokan – néha megvetően – posztmodern világképnek, értékrendnek neveznek. Innen kiindulva a kánon érvényességével megtámogatott kulturális egység helyett a multikulturalizmus sokfélesége tekinthető valóságnak: kánon helyett a kánonok. Hogy ez a fordulat mennyiben tekinthető krízisnek, ahogyan Bagoly Csilla javasolja, azt nehéz eldönteni. Attól függ, mire helyezük a hangsúlyt. Ha az egész folyamatot az egységes kultúra eszméje felől értékeljük, akkor lehet válságról beszélni. De ha azt mondjuk, ebben a változásban a különböző, egyenrangú kultúrák együttlétezése, együttélése a tét, akkor a változás pozitív folyamatként is értékelhető, annak minden buktatójával és nehézségével együtt. (Utalok most Stanley Fish „butik-multikulturalizmus” fogalmára, amely – véleménye szerint – a multikulturalizmusnak egy féloldalas változatát képviseli, ugyanis a másik kultúra elfogadásában mindig megáll azon a ponton, ahol az sérti a kulturált viselkedés kánonjait. Lásd Fish 1998). Különbözik is manapság divatos dolog mindennel kapcsolatosan válságot emlegetni, figyelmen kívül hagyva, hogy egy fejlődéscentrikus, „forró” (Lévi-Strauss) kultúrában, társadalomban a válság – vagy ahogy Durkheim mondta: az anómia (Durkheim 2003) – természetes és permanens állapot.

A kánonok kérdéséről azonban itt nem lehet megállni. Egy újabb fejlemény ugyanis, amire már céloztam a vizsgálódásom elején, továbbgondolkodásra késztet. Az egyesült államokbeli kánonvitával kapcsolatosan különben is jeleztem, hogy a kánonok dekonstrukciója nem eredményezte a kánon alapú szemlélet végét, csupán relativizálta azt. Ezen a ponton úgy tűnhet, az a kérdés, hogy ebben a világ- és politikai térben, amiben egy ideje létezőnk, létezhet-e egységesen kultúra, vagy a multikulturalizmus valósága állandósul. De lehet, maga a multikulturalizmus is eltűnhet. A kánonok között vita van, harc zajlik – olvasható a láttelelet. De meddig zajlik a harc, meddig van értelme? Meddig érvényesíthető még a „kánon alapú szemlélet”? A válasz egyszerű: addig, amíg van *terület*, amit el lehet foglalni, amit dominálni lehet. De nem történt-e valami olyasmi a területtel, ami új fénybe állítja a kánonok jövőjének a kérdését? Vajon még mindig belátható, uralható, rendszerezhető-e? A következőkben azokat a területet érintő változásokat próbálom érinteni, amelyek véleményem szerint meghatározhatják a jövőben a kánonok alakulását. Példáimban, megfigyeléseimben megpróbálok realizstikus maradni, de megtörténhet, hogy következtetésem futurisztikusak lesznek.

Egy egyszerű, a magyar prózairodalmat illető, példaértékű helyzet felvázolásával kezdeném. Egy magyarországi vezető, főállású irodalomkritikussal beszélve (nem nevesíteném meg) rákérdeztem, egy évben hány prózai mű jelenik meg magyar nyelven, ő ebből hányat olvas el, illetve hányra reagál. A kritikus szerint évente körülbelül ötszáz prózai jellegű mű jelenik meg, amiből ő harmincat-negyvenet olvas el, ezek közül pedig tíz-tizenötöt ír kritikát. Nyugtalanító arányok. Én mindenestre eltöprengtem azon, hogyan lehet így képbe kerülni a magyar próza alakulásával kapcsolatosan, mennyi esélye van annak, hogy egy fontos és értékes mű nem marad fent a rostán, a perifériára sodródik, elveszlődik.

Természetesen nemcsak az olvasás révén figyelhetünk fel egy irodalmi műre. Hiszen világos, az a harminc-negyven mű sem véletlenül kerül az érdeklődés előterébe. Ott vannak a kritikustársak, a média, a különböző eladási mutatók, toplisták, díjak, irodalmi blogok, az egész irodalmi masinéria, ami minőségi szűrőként működik. Ez a szűrő, ahogy a saját irodalmi ízlés, kánon is; egyszerre képes arra, hogy felmutasson és elfedjen érvényes alkotásokat. Inkább hogy elfedjen, gondolhatnánk, egyre több művet, legalábbis ha az éves termelés mennyiségéből indulunk ki. A fenti arányok különben is csak a magyar nyelvterületre vonatkoznak. Elképzélhetjük, milyen választ kapnánk egy német vagy egy amerikai kritikustól. De ha igazán rémisztgetni szeretnénk magunkat, elég belegondolnunk bármelyik keresőszo Google találati listájába, nem beszélve egy találmásra kiválasztott tudományos területen évente megjelenő tudományos közlemények számáról. Hányat tudunk ezek közül elolvasni, behatóbban megismerni? Mi a garanciája annak, hogy a megfelelőket fogjuk kiválasztani és elolvasni? A Dunbar-szám (amely Robin Dunbar brit antropológusról van elnevezve) azt igyekszik megadni, hogy egy személy hány szoros, személyes szociális kapcsolatot képes fenntartani – körülbelül 150-et. Világos, hogy ez a korlát, amely különben az emberi agy, pontosabban a neocortex sajátosságaiból adódik, szintén létezik az elolvasandó művek esetében is. Csak egy bizonyos számú irodalmi, tudományos mű befogadására vagyunk képesek. Míg ezek száma félelmetesen növekszik.

S ezek csak mennyiségi tünetek. A tudás nagy iramú termelődése sokkal speciálisabb tüneteket is produkál. Sokunkat zavarhat az a széttöredezett, túlságosan részleges, inkoherens tudás, amit a világról birtokolunk. Általános tapasztalat, hogy a világról megszerezhető tudás uralhatatlanná vált. Az érvényes tudás ugyanis nagyon speciálissá és diffúzzá vált, amit képtelenség megismerni, egybelátni. Ki mondhatja, a szakértőket leszámítva, hogy tájékozott bármilyen tudományágban, vagy ismeri, mondjuk, a világirodalom aktuális fejleményeit. De egy szakértő is menthetetlenül felületessé és dilettánsná válik, ha kimerészkedik a szakterületéről, képtelen érzékelni két egymástól elkülönülő szakterület összefüggéseit, miközben azt mondják, az interdiszciplinaritás korszakát éljük. De nemcsak a tudásterületek, hanem a kultúrák egymástól való eltávolodása is mindennapi tapasztalat. De ezek a kultúrák most nem az ismeretlenségbe visszahúzódottan léteznek, mint néhány évszázaddal ezelőtt, hanem a túl sok információban feloldódva. Abban az információs felhőben, amiben már nem tudjuk a lényegest a lényegtelenről megkülönböztetni. Soha nem tudtunk ilyen sokat a világról, mégis általános tapasztalattá vált, hogy mennyire keveset tudunk. Hiszen úgy tűnik, ahhoz, hogy otthon legyünk a világban, egyszerre kellene ismernünk a közel-keleti konfliktusok pontos okait, a Google-térképek használati módját, a hitelkártyákkal való spórolás titkait, az utalványokkal kapcsolatos egységes uniós szabályozást – hogy csak tetszőlegesen emeljek ki néhány címet egy sokak által olvasott honlapról. Egyszerre került túl sok minden közel hozzánk, és bizonyul kevésnek az az ismeret, amit még képesek vagyunk megszerezni, rendszerezni és befogadni vele kapcsolatosan. S közben szétestek vagy szétesőben vannak azok a nagy, néha valóban felületes, kizáró és merev keretek, amelyek rendezték számunkra a világgal kapcsolatos ismereteket. Amelyek megmondták, mi a fontos, és mi a kevésbé fontos, mi a lényeges és a lényegtelen. Ilyen volt sokáig a vallás, és igen, hasonló szerepet töltenek be a kánonok is.

Ugyanakkor azt is látni kell, ahhoz, hogy kánonról beszéljünk, kellene olyan művek, amelyek magukon viselik a kánonszerűség ismérveit. Amelyek betörnek egy kulturális milióbe, és átalakítják, magukhoz igazítják azt. De ki tudnak-e a könyvek még váltani kulturális forradalmakat? Ha a Bibliára gondolunk, még mindig mondhatjuk azt, hogy a Könyv kultúrájában élünk. Pedig mintha már a végére értünk volna ennek a kultúrának. És nem azért, mert eltűntek a könyvek, soha nem olvastak ilyen sokan ilyen sok könyvet. Hanem azért, mert „egy könyv” hatása már nem lehet akkora, mint pár száz évvel ezelőtt. Nincsenek meg azok a feltételek, a befogadásnak azok a csatornái, mint régen. Amelyek kiemelték azt az „egy könyvet”, azt az „egy életművet” a többi közül, fontosnak minősítették, és mindenkire eljuttatták. Sokkal kisebb az a kör, amire hatni tud egy textus. Úgy tűnik, a hatások bábeli zűrzavara redukálja, sőt elnyeli a legtöbb kezdeményezést. Ezért tud ma egymás mellett, egymástól függetlenül létezni annyi kulturális mintázat, kezdeményezés, stílus, áramlat. Mert mindegyik csak egy szűk körre terjed ki, és csak azon a körön belül érvényes.

Mint jeleztem, leginkább a terület változott meg a kánonok kialakulását, továbbélését illetően. Ami pedig leginkább átalakította, sőt folyamatosan alakítja a területtel kapcsolatos képzeletünket, az a virtuális térbeliség megjelenése. Pontosabban a virtuális térbeliségnek az a formája, amelyet a hálózatokba összekapcsolt számítógépek tettek lehetővé. A virtuális valóságban a hely kérdése ugyanis a tár-hely kérdésévé egyszerűsödött. Tárhelyből pedig, úgy tűnik, van elegendő. A virtualitás következménye, hogy minden meg tud jelenni, mindennek tud helye lenni. Ez már nem a szűkös rádiófrekvenciákért harcoló rádióadók, hanem a végtelenségig szaporítható online rádiószolgáltatások kora. Ahol minden társadalmi rétegnek, szubkultúrának, kezdeményezésnek, csoportnak („groups”-nak), sőt egyénnek is megvan a saját felülete. De ezzel el is veszik az egységes és uralható terület valósága. Ha határtalanul terjeszkedhetünk, ha – ahogy a valamikori amerikai pionírok – újabb és újabb fehér foltok felé irányulhatunk, nem kell a saját normáinkat mások ellenében érvényesítenünk, nem kell az értékrendünket rájuk kényszeríteni. A terület többé nem elfoglalható, nem uralható, hiszen befoghatatlan, határtalan. Ez a sajátosság pedig, többek között, a kánonok vitáját, harcát teszi tárgyatalanná.

De mi lesz a kánonokkal ebben az átalakuló helyzetben? Ami ugyanaz a kérdés: mi lesz a kultúrával? Hogyan fog megszerveződni, rendszereződni, átadódni?

Ezeket a kérdéseket ma már az egyre jobban kierősödő információs bábeli zűrzavar háttere előtt kell feltenni. Abban a környezetben, amelyben a fentebb taglalt tendenciák valószínűleg tovább fognak erősödni. Hiszen nem kell különös éleselméjűség ahhoz, hogy elképzeljünk egy olyan világot, amely még összetettebbé, még bonyolultabbá válik, mint a miénk, amelyben még több kulturális produktum termelődik és válik elérhetővé, amelyben a tudás specializációja és diffúziója tovább folytatódik, és az információ- és tudásfragmentumok áradata még rendszertelenebbül, feldolgozhatatlanul ömlik ránk. Ebben a világban a kultúrák távolodása még jobban fel fog erősödni, és egy olyan helyzet állhat elő, amelyet a „kulturális tribalizáció” szintagmával lehet jelölni.

A multikulturalizmus még a kultúrák együttéléséről beszélt, az egyes kultúrák megőrzésére és a tradíciók további ápolására helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor azt is feltételezte, hogy ezek a kultúrák „látják” egymást, hatnak egymásra, kölcsönösen megtermékenyítik egymást. A kulturális tribalizáció korszakában megszűnik ez a kölcsönös észlelés, kis, lokális, egymással nem érintkező, sok-

szor csak a virtualitás valamelyik bugyrában összegyülemelő sejtekre bomlik fel a kultúra egésze. Valamikor minden törzs úgy gondolta, hogy ő jelenti az egész emberiséget, a világ pedig annyi volt, amennyit a tekintet átfogott. S hiába nevezünk szűknek, bezáródottnak, egyirányúnak egy ilyen törzshöz kapcsolódó értékrendet, mentalitást, belülről nézve ez a mentalitás teljes, mivel lefedi, magyarázza az észlelt világ teljességét.

Egy ilyen sejtnek tudom elképzelni, mondjuk, a kortárs magyar irodalmat. A kultúra termelődésének ez a szegmentuma mindig a keveseké volt, mindig bírt egyfajta exkluzivitással. Azonban eddig léteztek azok a csatornák, átviteli rendszerek, amelyek az ezen a területen kialakuló értékeket szétszívárogtatták a rendszer egészére. Például értékesnek nyilvánították, mintaként hivatkoztak rá, beemelték az oktatásba. Nem szabad elfelejteni, hogy valamikor Ady Endre is kortárs költőnek számított, ma pedig csak hiányosan tudnánk nélküle a magyar kultúra egészéről gondolkodni. Egy ma született Ady Endrének már nem lesz ilyen hatása. Meglesznek a hívei, az olvasói, meglesz a maga lokális érvényessége, de a hatását nem tudja a rendszer egészére kiterjeszteni, mivel maga a rendszer sem fog létezni.

Ma már könnyen válhatunk ilyen törzsek tagjaivá. Sokszor akarunk ellenére. És aztán már észre sem vesszük, hogy a törzs nyelvét beszéljük, a törzs értékrendjét valljuk. Nevezhetjük-e még kánonnak ezt az értékrendet? – tehető fel a kérdés. A véleményem szerint nem, hiszen minden kánonban van egy olyan reflexív mozzanat, ami azáltal, hogy határokat jelöl ki, túlmutat önmagán, és az egész területre vonatkozik.

De hol lesz még ilyen terület?

■ IRODALOM

- Assman, Jan: *Kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp., 1999.
- Bagoly Csilla: *Kánon 'mm' nonán*. (Doktori értekezés) Miskolc, 2000.
- Bloom, Harold: *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. Harcourt Brace, 1994.
- Boka László: *A divattól a kultuszig*, (Doktori értekezés) Szeged, 2006.
- Derrida, Jacques – Ernst, Wolfgang: *Az archívumok kínzó vágya/Archívumok morajlása*. Kijárat Kiadó, Bp., 2008.
- Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság*. Osiris, Bp., 2003.
- Eagleton, Terry: *A kultúra két fogalma*. Magyar Lettre Internationale 2001. 43. sz.
- Farkas Zsolt: *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*. Magyar Lettre Internationale 1997. 27. sz.
- Fish, Stanley: *Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni*. Magyar Lettre Internationale 1998. 31. sz.
- Kulcsár Szabó Zoltán: *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* Irodalomtörténet 1995. 4. sz.
- Rohonyi Zoltán: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Osiris, Bp., 2001.